

ДО ПИТАННЯ ПОНЯТТЯ СІМ'Ї В ТЕОРІЇ СІМЕЙНОГО ПРАВА ТА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЄС

QUESTIONS OF THE FAMILY CONCEPT IN THE THEORY OF THE FAMILY LAW AND ACCORDING TO THE LAW OF UKRAINE AND THE MEMBER STATES OF THE EU

Ревуцька І.Е.,

старший викладач кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті розглядаються підходи до визначення поняття сім'ї, що містяться в юридичній літературі та законодавстві України та деяких країн-членів ЄС. Сформульовано висновок, що часто віднесення особи до членів сім'ї вимагає з'ясування додаткових обставин (зокрема наявності факту спільного проживання). Звертається увага на чіткість критеріїв віднесення особи до членів сім'ї, що містяться у Директиві 2004/38/ЄС Європейського парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. «Про право громадян Союзу та членів їх сімей вільно пересуватися і проживати на території держав-членів».

Ключові слова: сімейне право, сім'я, шлюб, підстави створення сім'ї, члени сім'ї.

В статье рассматриваются подходы к определению понятия семьи, содержащиеся в юридической литературе и законодательстве Украины и некоторых стран-членов ЕС. Делается вывод, что часто отнесение лица к членам семьи требует выяснения дополнительных обстоятельств (в частности, наличия факта совместного проживания). Обращается внимание на четкость критериев отнесения лица к членам семьи, содержащихся в Директиве 2004/38 / ЕС Европейского парламента и Совета от 29 апреля 2004 г. «О праве граждан Союза и членов их семей свободно передвигаться и проживать на территории государств-членов».

Ключевые слова: семейное право, семья, брак, основания создания семьи, члены семьи.

The article deals with approaches to the definition of the concept of family contained in the legal literature and legislation of Ukraine and some EU member states. The family definition contained in the legal literature is considered. It is concluded that the often attribution of a person to family members requires clarification of additional circumstances (in particular, the presence of the fact of joint residence). Attention is drawn to the clarity of the criteria for assigning a person to family members contained in Directive 2004/38 / EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 "On the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States".

Key words: family law, family, marriage, foundations of family creation, family members.

Постановка проблеми. Поняття сім'ї неодноразово ставало предметом наукових публікацій та дискусій, водночас тема дослідження вимагає ще раз звернутися до цього питання. Незважаючи на те, що поняття сім'ї є повсякденним і нібито зрозумілим кожній людині, воно може відрізнитися як у часовому, так і в просторовому форматі. Так, нині розуміння сім'ї як у соціологічному, так і в правовому відношенні може відрізнитися в країнах залежно від національних традицій, менталітету та законодавства.

Якщо під час використання поняття «сім'я» на побутовому рівні його визначення не буде мати принципового значення, адже кожен вкладає у нього те, що вважає правильним, то в юридичному аспекті питання належності до сім'ї може істотно впливати на обсяг прав та обов'язків конкретної особи.

На важливість з'ясування поняття сім'ї для регулювання сімейних відносин вказують провідні українські юристи-науковці. Так, зокрема, Є.О. Харитонов вказує: «Коли йдеться про регулювання шлюбних, родинних тощо відносин, то вже сама назва галузі, в межах якої відбувається таке регулювання – «сімейне право», зумовлює доцільність визначення та характеристики «сім'ї» як суспільного феномена і правового поняття» [13, с. 293].

І.В. Жилінкова також стверджує: «Поняття «сім'я» є одним із ключових у праві» [5, с. 14].

Дійсно, практично неможливо знайти галузь національного законодавства, де б не використовувалось поняття сім'ї та членів сім'ї. Водночас самого поняття «сім'я» національне законодавство України не містить. Не містять його і відповідні міжнародні угоди та законодавство більшості країн-членів ЄС.

Стан опрацювання. Питання, пов'язані з розглядом поняття «сім'я» в праві та законодавстві розглядалися такими юристами-науковцями, як І.А. Бірюков, В.С. Гопанчук, І.О. Дзера, І.В. Жилінкова, Є.О. Харитонов, Г.Ф. Шершеневич тощо. Водночас єдиної позиції щодо визначення поняття «сім'я» нині в юридичній літературі немає.

Метою статті є розгляд поняття сім'ї в теорії сімейного права та законодавстві України та законодавстві країн-членів ЄС.

Виклад основного матеріалу. В основному під час надання визначення сім'ї в юридичній літературі автори обирають один із двох підходів. Перший полягає у тому, що в основу визначення сім'ї покладаються її основні характеристики. Так, наприклад, Г.К. Матвеев вказує, що сім'я – це об'єднання осіб, що пов'язані між собою шлюбом та спорідненням, моральною та матеріальною спільністю та підтрим-

кою, народженням та вихованням нащадків, взаємними особистими правами та обов'язками [10, с. 41]. Є.О. Харитонов визначає сім'ю як спільноту приватних осіб, пов'язаних шлюбом, або спорідненістю, або іншим правовим зв'язком, передбаченим законом, учасники якої проживають разом, поєднані спільним побутом і мають юридичні права та обов'язки один щодо одного [13, с. 293, 299]. М.О. Резникова пропонує визначити сім'ю як «природне середовище осіб, пов'язаних взаємними правами і обов'язками, які виникають на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення та на інших підставах, не заборонених законом» [11, с. 82]. І.В. Жилінкова пропонує визначити сім'ю як «об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю життя та взаємними правами й обов'язками, що виникають за підстав, передбачених у законі» [7, с. 119].

Можна також побачити визначення сім'ї, автори яких зважають на суб'єктний склад сім'ї. Так, зокрема, О.І. Загоровський вважає, що сім'я може бути визначена як група осіб, які пов'язані між собою шлюбом або спорідненням, що проживають спільно [8, с. 1]. Г.Ф. Шершеневич також надавав визначення сім'ї, з огляду на склад членів сім'ї. Він обмежував коло осіб, які утворюють сім'ю, батьком, матір'ю та дітьми до моменту, коли останні, досягнувши певного віку, відокремлюються від сім'ї батьків, створюючи власні сімейні союзи. Родичі бокової лінії споріднення, на думку науковця, не мають достатнього зв'язку, щоб вважатися сім'єю [14, с. 407].

І.О. Дзера стверджує: «Поняття сім'ї вживається в соціологічному та правовому значеннях. <...> Сім'я в соціологічному значенні – це заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою». Щодо юридичного, правового визначення сім'ї дослідниця доходить висновку, що сім'я має розглядатися як «певний союз (утворення) осіб, що пов'язані відносинами шлюбу, споріднення чи усиновлення», причому «сім'я в соціологічному значенні є поняттям ширшим, порівняно з юридичним її значенням. Це зумовлено тим, що правові норми регламентують лише окремі, визначені в сімейному законодавстві, питання діяльності сім'ї, її створення і припинення як вже об'єктивно наявного явища. <...> Правові норми регламентують не всі аспекти життя та відносин, що утворюються в сім'ї, а лише ті, на які держава може впливати шляхом встановлення обов'язкових правил поведінки» [12, с. 31].

У свою чергу, І.В. Жилінкова вказує на те, що термін «сім'я» має об'єднуючий характер і застосовується як прийом юридичної техніки, що дає змогу уникнути постійного перерахування всіх членів сім'ї. Розглядаючи проблему правового поняття сім'ї, дослідниця звернула увагу на питання правосуб'єктності сім'ї і вказала на те, що хоча сім'я і не є самостійним суб'єктом права, поняття «сім'я» включається до категоріального апарату юридичної науки», що вимагає з'ясування її правової сутності [5, с. 16].

З іншого боку, варто звернути увагу на те, що відсутність єдиного законодавчого визначення сім'ї є цілком закономірним, з огляду на те, що кожна галузь вимагає врахування різних аспектів сімейних відносин. В юридичній літературі пропонуються три можливих шляхи вирішення проблеми правового визначення поняття сім'ї. Перший варіант – визнати існування в праві різних визначень сім'ї з врахуванням специфіки різних галузей права. Другий варіант полягає у включенні до визначення сім'ї лише її основних юридичних характеристик, які відрізняються спільністю для різних галузей права. Для першого варіанту сім'ю пропонується визначити як об'єднання осіб (без конкретного їх перерахування), пов'язаних між собою спільністю життя та юридичними правами та обов'язками, що дасть можливість кожній галузі права вказувати як членів сім'ї тих суб'єктів, яким за таких умов надаються відповідні права та обов'язки, а для другого – зберегти єдині засади під час визначення сім'ї в праві. Третій варіант передбачає прийняти базовим сімейно-правове визначення сім'ї як заснованого на шлюбі, спорідненні, усиновленні та інших формах прийняття дітей на виховання об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю життя, а також юридичними правами і обов'язками. У випадках, коли йдеться про визначення прав та обов'язків осіб, які спільно проживають та ведуть спільне господарство, пропонується використовувати мовний зворот «до членів сім'ї прирівнюються...» [5, с. 35].

І.В. Жилінкова виділяє моменти, на яких має бути зосереджена увага під час формулювання правового визначення поняття «сім'я»: «По-перше, сім'я включає коло осіб (членів сім'ї), які наділені сімейно-правовим статусом, підстави набуття якого встановлені законом (шлюб, споріднення, свояцтво, прийняття дітей у родину на виховання). По-друге, члени сім'ї пов'язані між собою спільністю сімейного життя (спільним проживанням, веденням спільного господарства, спільними майновими інтересами тощо). По-третє, члени сім'ї мають низку майнових та особистих немайнових прав, які впливають з їхнього сімейного статусу, визнаються та захищаються державою» [5, с. 18].

Якщо розглядати сім'ю з цієї позиції в сімейно-правовому аспекті, ст. 1 СК України встановлює, що СК України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Водночас ст. 2 СК України, визначаючи учасників сімейних відносин, включає до їх кола подружжя, батьків та дітей, усиновлювачів та усиновлених, мати та батька дитини, бабу, діда, прабабу, прадіда та внуків, правнуків, рідних братів та сестер, мачуху, вітчима та падчерку, пасинка, інших членів сім'ї, визначених у СК України. У ч. 4 зазначеної статті прямо вказується на те, що СК України не регулює сімейні стосунки між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником й

іншими родичами за походженням. Причому, коли йдеться про цю останню групу, більшість норм СК України регулює сімейні стосунки стосовно цих осіб у зв'язку з їх правами та обов'язками щодо такого члена сім'ї як дитина. Про сім'ю йдеться лише у разі наявності ознак спільного проживання та ведення спільного господарства. Щодо ознаки споріднення, вона не матиме вирішального значення.

Питанням, що міцно пов'язане з питанням визначення сім'ї, є питання про членів сім'ї. Необхідність з'ясування того, які особи належать до членів сім'ї, пов'язана з тим, що сім'я не є суб'єктом права. І.О. Дзера, характеризуючи поняття сім'ї як складного соціального та правового явища, вказує: «Складність цього явища також виявляється у тому, що суб'єктом сімейних правовідносин виступає не сама сім'я як колективне утворення, а кожен член сім'ї окремо» [12, с. 31]. Отже, можна погодитися: «Поняття «член сім'ї» є похідним від поняття «сім'я». Тому членом сім'ї визнається фізична особа, пов'язана з тою чи іншою сім'єю певними юридичними підставами – шлюбом, спорідненням, фактом прийняття дитини в сім'ю на виховання та іншими обставинами, які визнаються чинним законодавством як підстава виникнення сім'ї» [5, с. 19].

Саме на суб'єктному складі сім'ї у зв'язку з наданням їй визначення акцентує і І.В. Жилінкова, яка пише: «Каменем спотикання, через який виникають основні спори під час визначення сім'ї, є питання про суб'єктний склад сім'ї<...> залежно від вирішення питання про суб'єктний склад сім'ї визначається коло учасників сімейних відносин, носіїв комплексу сімейних особистих та майнових прав й обов'язків» [5, с. 119]. Дослідниця відносить до членів сім'ї, насамперед, подружжя, а також батьків і дітей. Коло інших членів сім'ї може «варіюватися залежно від конкретних обставин, починаючи від найближчих кровних родичів (всхідних, нисхідних і бічних ліній спорідненості) і закінчуючи особами, які спільно проживають в одному будинку («під одним дахом») як члени сім'ї» [6, с. 248]. Таким чином, щодо окремих осіб, навіть пов'язаних спорідненням, для визнання їх членами сім'ї, необхідною є наявність таких додаткових ознак, як спільне проживання та ведення спільного господарства.

Аналізуючи законодавство, І.В. Жилінкова пропонує виділити чотири види сім'ї.

Першим видом є сім'я, що утворюється з осіб, пов'язаних шлюбом або найближчим спорідненням (подружжя; батьки та діти). Для такої сім'ї необхідною є наявність таких ознак, як а) шлюб або споріднення та б) спільне проживання членів сім'ї. Ведення спільного господарства у такому разі припускається.

До другого виду належать сім'ї, до яких входять найближчі родичі (рідні брати, сестри, внуки, дід, баба). Заради визнання особи членом сім'ї необхідна наявність трьох ознак: а) споріднення; б) спільне проживання; в) ведення спільного господарства.

Третій вид сім'ї – це сім'я, до складу якої входять неблизькі родичі (зокрема, тітка, дядька, племінник, племінниця та інші родичі, за винятком тих, що вхо-

дять до сім'ї другого виду). Ознаки такої сім'ї подібні до сім'ї другого виду, проте у такому разі йдеться вже не про спільне проживання, а про постійне спільне проживання.

Четвертий вид сім'ї – це сім'я, яку утворюють особи, не пов'язані ні спорідненням, ні шлюбом. Для визнання таких осіб сім'єю необхідна сукупність ознак: а) постійне спільне проживання та б) ведення спільного господарства [5, с. 31].

Законодавчого визначення сім'ї в Україні не існує. Навряд чи можна вважати таким декларативне положення ч. 1 ст. 3 СК України про те, що сім'я є «первинним та основним осередком суспільства». Коментуючи це положення законодавства, І.О. Дзера вказує на те, що воно не розкриває змісту та ознак поняття сім'ї, а лише «визначає місце сім'ї в суспільстві» [12, с. 31]. Є.О. Харитонов також зауважує, що таке формулювання є декларацією «щодо бачення вітчизняним законодавцем значення сім'ї у суспільстві» [13, с. 295].

Таке саме декларативне положення містить ч. 1 ст. 11 Закону України «Про охорону дитинства», яка встановлює, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення, і несе відповідальність за створення належних умов для цього [9].

Законодавець намагається уточнити питання щодо поняття сім'ї у ч. 2 ст. 3 СК України, де йдеться про те, що сім'ю утворюють особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Таким чином, можна називати три основних ознаки, які дають змогу розглядати особу як члена сім'ї: спільне проживання, спільний побут та наявність взаємних прав та обов'язків. Причому комбінація цих ознак може бути різною.

Так, зокрема, далі ч. 2 ст. 3 СК України вказує на те, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Таке ж саме правило встановлюється і стосовно дитини, яка належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Ч. 4 ст. 3 СК України встановлює невичерпний перелік підстав створення сім'ї, зазначаючи, що сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Водночас, як ми бачимо, у деяких випадках не можна однозначно констатувати факт існування сім'ї (зокрема за наявності споріднення), а вимагається наявність додаткових фактичних обставин (наприклад, спільне проживання).

У ст. 4 СК України йдеться про право особи на сім'ю. Фактично зазначене право полягає у праві на створення сім'ї, на проживання в сім'ї та на повагу до свого сімейного життя. Ст. 5 СК України твердить, що «держава охороняє сім'ю» та створює умови для її зміцнення. Для розуміння поняття сім'ї ці норми нічого не дають.

Законодавство країн-членів ЄС поняття «сім'я» зазвичай не містить, обмежуючись вказівкою на суб'єктів сімейних правовідносин.

Так, Кодекс про родину й опіку Республіки Польща [4] визначає досить вузьке коло членів сім'ї: подружжя, батьки і діти. Так саме лише про подружжя, батьків та дітей йдеться у книзі четвертій «Сімейне право» Німецького цивільного уложення [1]. Визначення поняття «сім'я» Німецьке цивільне уложення не містить. У ЦК Франції про членів сім'ї зазначається неодноразово. Так, зокрема, ст. 370 каже називає членів природної сім'ї до двоюрідних братів та сестер включно [2]. Водночас поняття сім'ї також не розкривається.

Оскільки йдеться про країни-члени ЄС, доцільно звернутися також до законодавства ЄС. Так, відповідно до ст. 2 Директиви 2004/38/ЄС Європейського парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. «Про право громадян Союзу та членів їх сімей вільно пересуватися і проживати на території держав-членів» [3] членами сім'ї працівника-громадянина Союзу є: а) чоловік (дружина); б) партнер, що має з працівником-громадянином Союзу зареєстроване партнерство відповідно до законодавства держави-члена, якщо держава, що приймає, визнає зареєстроване партнерство як еквівалент шлюбу на умовах, передбачених законодавством приймаючої держави-члена; в) нащадки працівника і його дружина (і) або партнера, які не досягли 21 року або утриманці; г) родичі по висхідній лінії, що перебувають на утриманні працівника і його дружини або партнера.

Таким чином, директива дещо розширює поняття членів сім'ї порівняно з розглянутими вище прикладами з національного законодавства. Варто зазначити, що критерії надання особи статусу члена сім'ї

є досить чіткими і дають можливість однозначно встановити статус особи як члена сім'ї.

Висновки. Юридична література, а часто й законодавство, не дає однозначної відповіді на питання, що вважати сім'єю і яке визначення має бути взято за основу, яким критеріям має відповідати сім'я (адже ми бачили можливу варіативність таких критеріїв) і чи взагалі доцільно шукати таке визначення. Погоджуючись зі значенням сім'ї в житті суспільства, варто зазначити, що правовий підхід до розуміння сім'ї має бути більш прагматичним. Для цього необхідно, насамперед, дати відповідь, з якою метою спільність осіб визнається у праві сім'єю, а ці особи набувають статусу членів сім'ї. Зазвичай йдеться про досить обмежене коло питань. По-перше, це наявність взаємних прав та обов'язків. Зазначені права та обов'язки щодо кожного члена сім'ї чітко визначені сімейним законодавством. Другий аспект – цивільно-правовий. Тут йдеться, насамперед, про спадкування та право на проживання в житловому приміщенні, яке належить одному з членів сім'ї. Якщо спадкове право чітко визначає черговість спадкування, ст. 405 ЦК України каже про членів сім'ї власника житла, жодним чином не уточнюючи, хто до них належить. Якщо стосовно подружжя та батьків і дітей питань не виникає, коли йдеться про інших осіб, пов'язаних відносинами споріднення, доцільно включити до сімейного законодавства вказівку на те, що вони вважаються сім'єю лише в разі постійного спільного проживання. Крім того, потребує уточнення положення СК України стосовно «інших підстав створення сім'ї, які не суперечать закону та моральним засадам суспільства». Вбачається доцільним вилучити це положення після прийняття Верховною Радою України закону про легалізацію зареєстрованого цивільного партнерства для різностатевих і одностатевих пар.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) [“Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 17. Juli 2017 (BGBl. I S. 2513) geändert worden ist”] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BGB.pdf>.
2. Code Civil [Version consolidée au 16 mars 2016] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721>.
3. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC. // Official Journal. – L 158. – 30.04.2004. – P. 0077–0123.
4. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19640090059>.
5. Жилинкова І.В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Громадянське право і громадянський процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.В. Жилинкова. – Харків, 2000. – 407 с.
6. Жилинкова І.В. Поняття сім'ї в праві / І.В. Жилинкова // Вісн. Харківського національного ун-ту внутрішніх справ. – 2000. – № 10. – С. 247–251.
7. Жилинкова І.В. Проблема визначення поняття «сім'я» за Сімейним кодексом України / І.В. Жилинкова // Університетські наук. записки. – 2007. – № 2(22). – С. 119–126.
8. Загоровский А.И. Курс семейного права / А.И. Загоровский. – Одесса : «Экономическая» тип., 1902. – 460 с.
9. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402–III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
10. Матвеев Г.К. Советское семейное право. Учебник / Г.К. Матвеев – М.: Юрид. лит., 1985. – 208 с.
11. Резникова М.О. Деякі питання щодо визначення понять «шлюб» та «сім'я» / М.О. Резникова // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 8. – С. 81–84.
12. Сімейне право України : Підручн. / за ред. В.С. Гопанчука. – К. : Істина, 2002. – 304 с.
13. Харитонов Є.О. Сім'я як концепт сімейного законодавства / Є.О. Харитонов // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 58. – С. 293–301.
14. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. По изданию 1907 года / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Спарк, 1995. – 556 с.